

02

การฝังศพในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี: ลักษณะร่วมและความแตกต่างจากยุคก่อนประวัติศาสตร์*

Burial Practices in Dvaravati Culture: Similarities and Differences to Prehistoric Period

Received: August 1, 2022 | Revised: September 30, 2022 | Accepted: October 20, 2022

กัญญาภัค โต๊ะเฮ็ง**

Kanyapak Toaheng

* บทความฉบับนี้เรียบเรียงและปรับปรุงจากเอกสารการศึกษาเฉพาะบุคคล เรื่อง “การฝังศพในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี” ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2560

This article is revised and developed from the individual study “The burial practice in Dvaravati period”, Department of Archaeology, Faculty of Archaeology, Silpakorn University, 2017

** นักโบราณคดีปฏิบัติการ สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี อีเมล: kanyapaktoaheng@gmail.com

Archaeologist, The 9th Regional office of Fine Arts, Ubon Ratchathani. email: kanyapaktoaheng@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาการฝังศพในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี โดยวิเคราะห์ถึงรูปแบบการฝังศพ ความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบการฝังศพกับคุณลักษณะย่อยต่างๆ ของการฝังศพ ได้แก่ เพศ อายุ เมื่อดำเนินการฝังศพ โบราณวัตถุที่พบร่วมกับศพ และทิศทางการหันศีรษะ รวมถึงเปรียบเทียบกับยุคก่อนประวัติศาสตร์ เพื่อให้เห็นถึงลักษณะร่วมและความแตกต่างของรูปแบบการปลงศพ

จากการศึกษาพบว่าในสมัยทวารวดีสามารถแบ่งช่วงเวลาการฝังศพได้เป็น 2 ระยะย่อย คือ ระยะย่อยที่ 1 (พุทธศตวรรษที่ 11-14) และ ระยะย่อยที่ 2 (พุทธศตวรรษที่ 15-16) โดยในภาพรวมทั้งสองระยะ พบรูปแบบการจัดทำทางศพที่หลากหลาย เช่นเดียวกับรูปแบบการจัดทำทางศพที่พบในยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยรูปแบบการฝังศพที่พบมากที่สุดคือ ท่านอนหงายเหยียดยาว หันศีรษะไปทางทิศตะวันตก และมักไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ ซึ่งการไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ จัดเป็นลักษณะเด่นที่พบในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี นอกจากนี้ยังพบว่าคุณลักษณะย่อยต่างๆ ของการฝังศพนั้น เป็นอิสระไม่ขึ้นอยู่กับรูปแบบการฝังศพ

ในเชิงพิธีกรรม ในสมัยทวารวดีไม่พบประเพณีการปลงศพ เช่น การโรยดิน เติส หรือการทูลภาชนะบรรจุศพ ที่มักพบในยุคก่อนประวัติศาสตร์ แต่พบว่าในบางแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีนั้น พบการฝังศพร่วมกับพุทธสถาน อย่างไรก็ตาม การฝังศพยังคงพบจนถึงสมัยทวารวดีตอนปลาย ควบคู่กับการปลงศพด้วยการเผา

คำสำคัญ: การฝังศพ, พิธีกรรมการปลงศพ, วัฒนธรรมสมัยทวารวดี

A b s t r a c t

This article aims to study burial in Dvaravati culture by analyzing burial practices, as well as comparing it with the prehistoric period to show the common features and differences in burial practice. The relationship between burial practice and attributes of burial were sex, age at death, artefacts found with burials, and head orientation.

The study found that during the Dvaravati period, the burial could be divided into 2 mortuary phases; the first mortuary phase (6th-9th century) and the second mortuary phase (10th-11st century). In both phases, various burial poses were found similar to the prehistoric period. The most common burial practice is extended, head oriented to the west, and no artefacts are found with burials, a distinctive feature in Dvaravati culture. It was also found that sub-attributes of those burials were independent from burial patterns.

In the Dvaravati period, the burial traditions such as sprinkling red ochre or placing the body on sherd sheets were not found like in the prehistoric period, but there were burials found alongside Buddhist monuments in some archaeological sites. However, burials were still found until the late Dvaravati period, along with cremation.

Keywords: Burial practice , Mortuary practices, Dvaravati period

บทนำ

ในประเทศไทยหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับการฝังศพ มักพบในแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ ทำให้การศึกษาส่วนใหญ่เกี่ยวกับรูปแบบการฝังศพเป็นการศึกษาจากแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ เช่น การศึกษาแหล่งโบราณคดีประเภทหลุมฝังศพ ที่แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี ในปี พ.ศ. 2503 โดยโครงการโบราณคดีไทย-เดนมาร์ก เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นก็มีการพบหลักฐานการฝังศพด้วยเช่นกัน คือในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี

วัฒนธรรมสมัยทวารวดี คือวัฒนธรรมที่เจริญขึ้นบริเวณภาคกลาง ภาคตะวันตก ภาคตะวันออกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 (ผาสุข อินทรารุช 2551: 41) โดยมีพื้นฐานวัฒนธรรมจากการรับวัฒนธรรมอินเดียผสมเข้ากับวัฒนธรรมพื้นถิ่น และมีการนับถือพุทธศาสนาเป็นหลัก (ผาสุข อินทรารุช 2542: 200) ตามหลักพุทธศาสนาที่บัญญัติในคัมภีร์มหาปรินิพพานสูตร (ผาสุข อินทรารุช 2544: 61) การปลงศพจะเป็นไปในรูปแบบการเผาศพ อันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดีย ดังที่ปรากฏข้อมูลการกล่าวถึงการปลงศพด้วยการเผาศพของชาวทวารวดีในเอกสารจีน (Yamamoto 1979: 1139-1140) แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้จะนับถือพุทธศาสนาเป็นหลักแล้ว แต่ยังคงพบหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดีอยู่

ในการศึกษานี้ผู้เขียนใช้แหล่งโบราณคดีที่ปรากฏหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดีจำนวน 7 แหล่ง ได้แก่ แหล่งโบราณคดีเมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี แหล่งโบราณคดีพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีตึงแมนางเมือง จังหวัดนครสวรรค์ แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี แหล่งโบราณคดีซำจำปา จังหวัดลพบุรี แหล่งโบราณคดีวัดชมชื่น จังหวัดสุโขทัย และแหล่งโบราณคดีเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นกรณีศึกษา

การฝังศพยุคก่อนประวัติศาสตร์ – ห้วงเวลาประวัติศาสตร์ในประเทศไทยโดยสังเขป

ในประเทศไทยพบหลักฐานการฝังศพทั้งในยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคประวัติศาสตร์ โดยสามารถจัดจำแนกได้เป็น 3 ลักษณะ ได้แก่ 1) การฝังศพครั้งที่ 1 (Primary burial) การฝังในลักษณะนี้มักพบการจัดทำทางศพในแบบต่างๆ เช่น นอนเหยียดยาว นอนงอเข้า หรือบางครั้งอาจมีการฝังในภาชนะ โดยจะพบชิ้นส่วนกระดูกครบสมบูรณ์และอยู่ในตำแหน่งตามหลักกายวิภาค 2) การฝังศพครั้งที่ 2 (Secondary burial) ส่วนใหญ่เป็นการฝังศพในภาชนะ มักพบชิ้นส่วนกระดูกเพียงบางชิ้นและไม่อยู่ในตำแหน่งตามหลักกายวิภาคร่างกาย โดยเกิดจากการฝังศพครั้งที่ 1 ก่อนจะขุดโครง

กระดุกขึ้นมาแล้วเลือกบางชิ้นส่วนไปทำการฝังใหม่อีกครั้ง 3) การเผาศพ
นำอัฐิบรรจุลงภาชนะก่อนนำไปฝัง (Cremation burial)

ในการศึกษาครั้งนี้จะขอสรุปรูปแบบการฝังศพยุคก่อนประวัติศาสตร์-
ยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์จากตัวอย่างแหล่งโบราณคดีที่สามารถใช้เป็น
ตัวแทนรูปแบบการฝังศพในสมัยย่อยนั้นๆ ได้ หรือเป็นแหล่งที่อยู่ในบริเวณ
ใกล้เคียงกับแหล่งที่ทำการศึกษาเพื่อนำมาเปรียบเทียบกับแหล่งโบราณคดี
สมัยทวารวดี ซึ่งอาจแสดงให้เห็นถึงการสืบเนื่องของประเพณีการฝังศพ
ความเหมือนหรือแตกต่างในบางประการได้ โดยสามารถสรุปได้ดังข้อมูล
ในตารางที่ 1¹

¹ดูรายละเอียดเรื่องรูปแบบการฝังศพในแต่ละแหล่งเพิ่มเติมได้ใน สุรินทร์ ภูจักร, รายงานเบื้องต้นการขุดค้นที่ถ้ำหมอเขียว จังหวัดกระบี่ ถ้ำชาโก จังหวัดตรังและการศึกษาชาติพันธุ์วิทยาทางโบราณคดี ชนกลุ่มน้อยเผ่าชาโก จังหวัดตรัง (กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยวัฒนธรรมโบหินเนียนในประเทศไทย, 2534); รัตมี ชูทรงเดช และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการโบราณคดีบนพื้นที่สูงในอำเภอบางมด จังหวัดแม่ฮ่องสอน ระยะที่ 2 เล่มที่ 4: การขุดค้นแหล่งโบราณคดีเพิงผาบ้านไร่ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2546); สุรพล นาถะพินธุ, รากเหง้าบรรพชนคนไทย พัฒนาการทางวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2550); อิศววรรณ อยู่ป้อม, “รูปแบบการฝังศพที่แหล่งโบราณคดีหนองราชวัตร.” ใน สุภมาศ ดวงสกุล (บรรณาธิการ), **รวมบทความประกอบการสัมมนาเรื่องโบราณคดีของสังคมเกษตรกรรมจากบ้านเก่าถึงหนองราชวัตร** (ปราจีนบุรี: อรุณการเจริญกิจ, 2556), 225-330; เกษินี ไชยศิริส, “วัฒนธรรมสมัยหินใหม่ที่บ้านเก่า.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2515); สุกัญญา เบาเนิด, **โบราณคดีในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้** (อุบลราชธานี: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิริธรรมออฟเซต, 2553); วสันต์ เทพสุริยานนท์, “รายงานผลการขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านนาลาว ตำบลอุทอง อำเภ่อูทอง จังหวัดสุพรรณบุรี พ.ศ. 2544.” ใน เขมชาติ เทพไชย (บรรณาธิการ), **โบราณคดีเมืองอุทอง** (นนทบุรี: สมมิตรพรินต์, 2545), 127-150; ชิน อยู่ดี, “รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีที่บ้านดอนตาเพชร หมู่ที่ 6 ต.พนมทวน อ.พนมทวน จ.กาญจนบุรี พ.ศ. 2518-2519.” ใน ภาควิชาโบราณคดี (บรรณาธิการ), **ASEAN Archaeologies in the 21st century: The first international symposium in honor of professor Chin You-Di** (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดเร็นแก้วการพิมพ์, 2559), 96-114; จารึก วิไลแก้ว, **โบราณคดีเมืองอู่ตะเภา** (กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2534); สุริยา สุดสวาท. “ชุมชนก่อนเมืองโบราณศรีเทพ: หลักฐานและความรู้เพิ่มเติม.” ศิลปการ 61, 2 (2561): 48-59; Charles Higham, & Rachanie Bannanurag, **The excavation of Khok - Phanom Di: Prehistoric site in central Thailand** (London: Society of Antiquaries of London, 1990); The Fine Arts Department, Thailand, **The origin of the civilization of Angkor: The excavation of Ban Non Wat. The neolithic occupation** (Bangkok: The Fine Arts Department, 2010); **The origin of the civilization of Angkor: The**

ตารางที่ 1 รูปแบบการฝังศพในยุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

ยุคก่อนประวัติศาสตร์	รูปแบบการฝังศพ		การให้ของอุทิศ	ประเพณี	ตัวอย่างแหล่งโบราณคดี
	การฝังศพครั้งที่ 1	การฝังศพครั้งที่ 2			
สมัยก่อนหินใหม่	นอนหงายเหยียดยาว	-	/	-	- แหล่งโบราณคดีถ้ำหมอบีชีว
	นอนงอเข่า	-	/	การสะกดวิญญาณ?	- แหล่งโบราณคดีเพิงผาบ้านไร่
สมัยหินใหม่	นอนหงายเหยียดยาว	-	/	- ทุบภาชนะปูลงศพ	- แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง (ระยะต้น)
	นอนงอเข่า	-	/	- การโรยดินเทศ	- แหล่งโบราณคดีหนองราชวัตร
	ฝังศพในภาชนะ	-	/	- การจัดวางตำแหน่งของอุทิศ	- แหล่งโบราณคดีโคกพนมดี - แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า - แหล่งโบราณคดีโนนวัด
สมัยโลหะ: สำริด	นอนหงายเหยียดยาว		/		- แหล่งโบราณคดีเมืองบัว
	ฝังศพในภาชนะ		/		- แหล่งโบราณคดีบ้านใหม่ชัยมงคล
สมัยโลหะ: เหล็ก	นอนหงายเหยียดยาว	- ฝังศพในโลงไม้ - ฝังศพในภาชนะ	/	- ทุบภาชนะปูลงศพ	- แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด
	ฝังศพในภาชนะ	- ฝังศพแบบไม่โลงในภาชนะ	/	- การฆ่าของอุทิศ	- แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง (สมัยกลาง-ปลาย)
				- การจัดวางตำแหน่งของอุทิศ	- แหล่งโบราณคดีบ้านโป่งมะนาว - แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร - แหล่งโบราณคดีบ้านนาลาว
ยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์	นอนหงายเหยียดยาว	ฝังศพในภาชนะ	/	- การจัดวางตำแหน่งของอุทิศ - การฝังสัตว์เลี้ยงเป็นเครื่องเซ่น	- แหล่งโบราณคดีคูตะเกา - แหล่งโบราณคดีภายในเมืองศรีเทพ

excavation of Ban Non Wat. The Bronze Age (Bangkok: The Fine Arts Department, 2012); The origin of the civilization of Angkor: The excavation of Ban Non Wat. The Iron Age, Summary and Conclusions (Bangkok: The Fine Arts Department, 2012); Joyce C. White, **Ban Chiang: Discovery of a lost bronze age** (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982).

การศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับการฝังศพในวัฒนธรรมสมัย ทวารวดี

การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการฝังศพในสมัยทวารวดีครั้งสุดท้าย คือ การศึกษาโครงกระดูกที่ได้จากแหล่งโบราณคดีที่พหลวง คุ่งซีเหล็ก อุ่ทอง ซับจำปาและโคกพนมดี ของวัฒนา สุภวัน โดยเป็นการศึกษาทางกายภาพ ของกระดูกที่สันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยทวารวดีโดยพิจารณาจากของอุทิศที่พบ ร่วม เช่น ลูกปัดแก้ว ชิ้นส่วนพระพุทธรูป (วัฒนา สุภวัน 2529: 12, 57, 71)

ในปี พ.ศ. 2552 พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม และกรมศิลปากร ได้ ทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีดงแม่นางเมือง จังหวัดนครสวรรค์ พบหลักฐานการฝังศพในชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีเป็นจำนวนมาก (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม 2552; สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี 2552) โดยพิมพ์ชนก ได้ตั้งข้อสังเกตว่า การฝังศพที่แหล่งโบราณคดีนี้ส่วนมากไม่พบของอุทิศร่วมกับศพหรือพบในปริมาณที่น้อยมาก ซึ่งแตกต่างจากแหล่งโบราณคดีที่พบการฝังศพในยุคก่อนประวัติศาสตร์ รวมถึงไม่มีรูปแบบการฝังศพที่แน่นอน และมีบริบทเชิงพื้นที่ร่วมกับศาสนสถาน ซึ่งอาจสัมพันธ์กับคติความเชื่อหลังความตาย (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม 2552: 109) สำหรับการพบการฝังศพสมัยทวารวดีใกล้กับศาสนสถานนั้นยังพบที่บริเวณคันดินด้านตะวันตกนอกเมืองโบราณอุ่ทองด้วยเช่นกัน (สันติ์ ไทยานนธ์ 2554; อภิรัฐ เจะเหล่า 2553)

ต่อมาในปี พ.ศ. 2555 เวสลีย์ คลาร์ก (Wesley Clarke) ได้จำลองภาพการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีฟิงติกของควอริตซ์ เวลส์ (Quaritch Wales) ในปี พ.ศ. 2478 ใหม่ และสันนิษฐานว่าโครงกระดูกมนุษย์โบราณที่เวลส์พบใกล้ศาสนสถานสมัยทวารวดี และกำหนดให้การฝังศพดังกล่าวอยู่ในช่วงยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์นั้นน่าจะมีอายุที่ร่วมสมัยกับศาสนสถานสมัยทวารวดี (Clarke 2014: 322) นอกจากนี้ยังพบว่าโครงกระดูกนั้นพบของอุทิศในปริมาณน้อยมาก และมีบริบทเชิงพื้นที่ใกล้กับศาสนสถาน คล้ายกับที่แหล่งโบราณคดีดงแม่นางเมือง

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาที่ผ่านมา ส่วนมากเป็นการศึกษาเฉพาะ

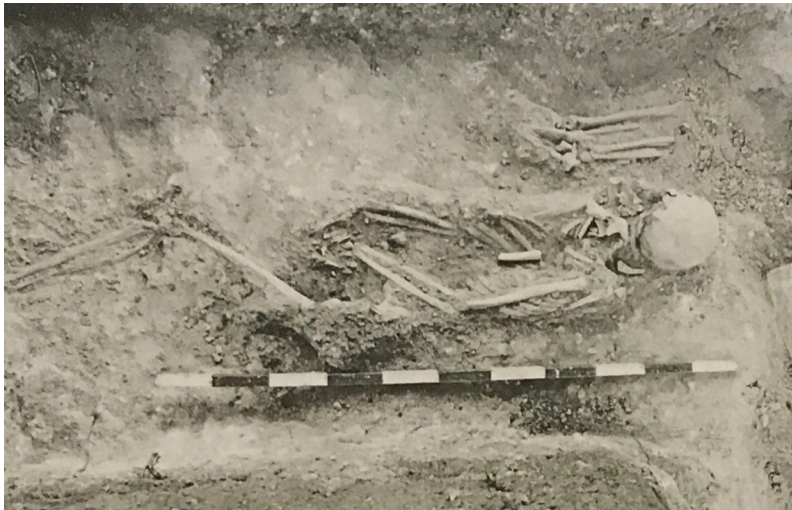
แหล่ง ยังไม่มีการศึกษาการฝังศพในภาพรวมเพื่อหารูปแบบการฝังศพในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี ความสัมพันธ์ระหว่างคุณลักษณะย่อยของการฝังศพ และความแตกต่างระหว่างช่วงเวลา

แหล่งโบราณคดีที่พบการฝังศพในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี

ในการศึกษารั้งนี้ผู้เขียนจะใช้เฉพาะแหล่งตัวอย่างที่มีความชัดเจนในเรื่องอายุสมัยและพบหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดีจำนวน 7 แหล่ง ซึ่งกระจายตัวตามภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทย โดยแบ่งตามลุ่มแม่น้ำได้ดังนี้

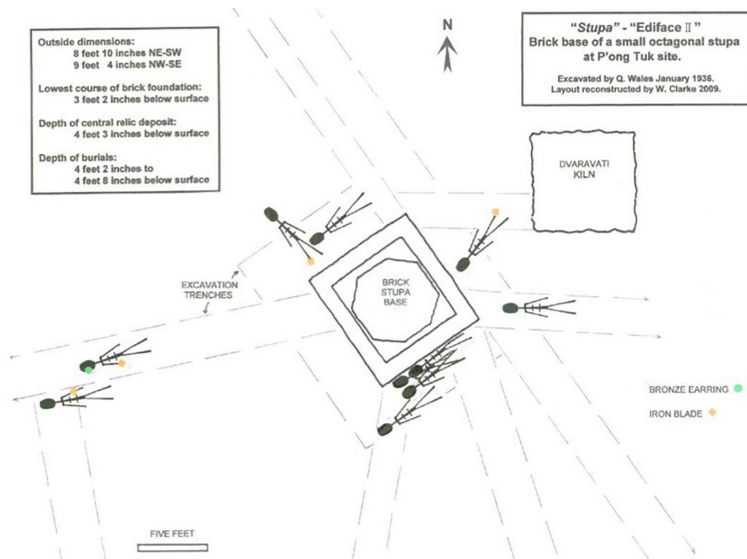
ในภาคกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน พบหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดีจำนวน 2 แหล่งคือ แหล่งโบราณคดีเมืองอู่ทอง และแหล่งโบราณคดีพงตึก

แหล่งโบราณคดีเมืองอู่ทอง เป็นเมืองโบราณที่ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยตั้งแต่ยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์-สมัยทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 7-16) บริเวณคันดินนอกคูเมืองด้านทิศตะวันตกของเมืองโบราณอู่ทอง พบหลักฐานการฝังศพในชั้นดินสมัยทวารวดีตอนปลาย (กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-16) เป็นโครงกระดูกมนุษย์จำนวน 8 โครง อยู่ในท่านอนเหยียดยาว พบทั้งในท่านอนตะแคงและนอนคว่ำ หันศีรษะไปทางทิศตะวันตก ส่วนมากพบเป็นโครงกระดูกเด็กในท่านอนคว่ำ อายุเมื่อตายอยู่ในช่วง 0-10 ปี เกือบทั้งหมดไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ มีเพียงหนึ่งโครงที่พบใบหอกหักงอร่วมกับศพ (สันติ ไทยานนธ์ 2554; อภิรัฐ เจะเหล่า 2553) ตำแหน่งที่พบการฝังศพ อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับร่องรอยของซากเจดีย์ที่พบจากการสำรวจ (สันติ ไทยานนธ์ 2554: 87-88) และมีโบราณสถานที่อยู่ใกล้เคียงคือโบราณสถานหมายเลข 14 สำหรับในเมืองอู่ทอง เคยพบหลักฐานการฝังศพทารกในยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์มาก่อนที่เนินพลับพลา โดยอยู่ในท่านอนงอเข่า มีสร้อยลูกปัดแก้วเป็นของอุทิศมัดไว้ที่เข่า (สฤณีพงศ์ ขุนทรง 2559: 130-138) ซึ่งแตกต่างจากรูปแบบการฝังศพเด็กสมัยทวารวดีที่พบบริเวณคันดินนอกคูเมืองด้านทิศตะวันตก

ภาพที่ 1 โครงกระดูกมนุษย์ที่ได้จากการขุดกุหลุมที่ 2 พบในชั้นดินสมัยทวารวดีตอนปลาย ไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ
(ที่มา: อภิรัฐ เจ๊ะเหล่า, “รายงานเบื้องต้นการขุดกุโครงกระดูกบริเวณคูเมืองโบราณอุททอง.” (สุพรรณบุรี: สำนักศิลปากรที่ 2, 2553), เอกสารอัดสำเนา.)

แหล่งโบราณคดีพงตึก เป็นแหล่งโบราณคดีที่พบร่องรอยการอยู่อาศัยตั้งแต่ยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์สืบเนื่องจนถึงสมัยทวารวดี (กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 6-16) (เซเดส์ 2507: 83-86) จากการขุดค้นของควอริตซ์ เวลส์ในปี พ.ศ. 2478 ได้พบหลักฐานการฝังศพมนุษย์โบราณจากโบราณสถานสมัยทวารวดี (กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-16) (เซเดส์ 2507: 84) จำนวน 2 แห่ง คือโบราณสถานหมายเลข 1 และโบราณสถานหมายเลข 2 โดยพบการฝังศพมนุษย์กระจายตัวอยู่บริเวณรอบฐานโบราณสถานและภายในโบราณสถาน จำนวน 11 โครง ทั้งหมดอยู่ในท่านอนเหยียดยาว พบทั้งในลักษณะนอนหงายและนอนคว่ำ ส่วนมากหันศีรษะไปในแกนทิศตะวันตก และไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ มีเพียงบางโครงที่พบชิ้นส่วนโลหะร่วมกับศพ ทั้งนี้เวลส์สรุปว่าโครงกระดูกทั้งหมดเป็นการฝังศพในยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 6 เนื่องจากไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพที่สามารถบ่งชี้ได้ว่าอยู่ในสมัยทวารวดี (Quaritch Wales 1936: 46-47)

ภาพที่ 2 ภาพจำลองตำแหน่งโครงกระดูกมนุษย์ที่พบบริเวณสุถูปจากการขุดค้นของควอริตซ์ เวลส์ (วาดโดย เวสลีย์ คลาร์ก)

(ที่มา: Wesley S. Clarke, "Return to P'ong Tuk: Preliminary reconnaissance of a seminal Dvaravati site in west-central Thailand." Master's dissertation. Center for International Studies, Ohio University, 2012)

ต่อมาในปี พ.ศ. 2551 เวสลีย์ คลาร์ก ได้จำลองภาพการขุดค้นของควอริตซ์ เวลส์ใหม่ จากบันทึกภาคสนามของเวลส์ และการสำรวจทางโบราณคดีเพิ่มเติม คลาร์กเสนอว่า การฝังศพที่พบที่แหล่งโบราณคดีพงตึกที่เวลส์สันนิษฐานว่าเป็นการฝังศพในยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์นั้น อาจเป็นการฝังศพในสมัยทวารวดีที่ร่วมสมัยกับโบราณสถาน เมื่อพิจารณาจากระดับชั้นดินและบริบทโดยรอบ ซึ่งการปรากฏหลักฐานการฝังศพพบในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีแหล่งอื่นๆ เช่นกัน ซึ่งอาจเป็นลักษณะเฉพาะที่แสดงให้เห็นถึงรอยต่อของการรับวัฒนธรรมอินเดียเข้ากับวัฒนธรรมพื้นถิ่นดั้งเดิม (Clarke 2014: 326-327)

ในภาคกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา พบหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดีจำนวน 2 แหล่งคือ แหล่งโบราณคดีดงแม่นางเมือง และแหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง

แหล่งโบราณคดีดงแม่นางเมือง เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีถึงวัฒนธรรมเขมรในไทย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 15-18 (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม 2552: 182-183) จากการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณเนินดินนอกเมืองทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม และกรมศิลปากร พบหลักฐานการฝังศพรวมทั้งสิ้นจำนวน 52 โครง จัดรูปแบบได้เป็น 4 รูปแบบ ได้แก่ นอนหงายเหยียดยาว กลุ่มนอนงอเข่า ศอกคู้ ผิดหลักกายวิภาค และ ไม่สามารถจัดรูปแบบได้ ส่วนมากไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพหรือพบในปริมาณน้อยมาก

ภาพที่ 3 โครงกระดูกในท่านอนหงายงอเข่า พบบนแนวศิลาแลง บริเวณเนินดินโบราณสถาน MS1 (ที่มา: พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552)

แหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีความน่าสนใจคือบริเวณที่พบการฝังศพอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกับที่พบกองเศษอิฐและแนวศิลาแลงที่สันนิษฐานว่าเป็นโครงสร้างโบราณสถาน ประกอบกับในระดับความลึกเดียวกับที่พบหลักฐานการฝังศพ มีการพบหลักฐานการฝังตลับบรรจุอิฐที่ผ่านการเผาด้วย โดย

เป็นตลัปดินเผาเนื้อแกร่ง ซึ่งสันนิษฐานว่ามาจากกลุ่มเตานายเจียน อำเภอ บ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-17 (สำนัก ศิลปากรที่ 4 ลพบุรี 2552: 113) แสดงให้เห็นถึงการปลงศพสองแบบใน ช่วงเวลาเดียวกัน อย่างไรก็ตาม การกำหนดอายุของการฝังศพที่พบในแหล่ง โบราณคดีแห่งนี้ ผู้เขียนอ้างอิงตามหลักฐานโบราณวัตถุประเภทดินเผา เช่น ภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาพนมกุเลน กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม 2552: 132) และระดับชั้นดินภายในเมืองชั้น นอกและเมืองชั้นในจากการขุดค้นของพิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม โดยพบ ว่าหลักฐานการเข้ามาใช้พื้นที่ของเมืองอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 16 หรือ ก่อนหน้านั้นเล็กน้อย (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม 2552: 182) ดังนั้นการ กำหนดอายุเชิงเทียบของการฝังศพที่พบจึงควรอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษ ที่ 15-16

แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่พบร่อง รอยการอยู่อาศัยตั้งแต่ยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมสมัยพูนดิน ต่อ เนื่องจนถึงสมัยอยุธยา (ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย ศิลปากร 2523; ผาสุข อินทรารุช 2527) จากการดำเนินงานทางโบราณคดี โดยภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรในปี พ.ศ. 2522 พบหลักฐานการฝังศพในชั้นวัฒนธรรมสมัยทวารวดีคือ การพบการฝัง ศพทารกในภาชนะดินเผาลายเชือกทาบ (ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2523: 42-43) ต่อมาในปี พ.ศ. 2560 พบหลักฐาน การฝังศพเด็ก บริเวณคันดินด้านทิศตะวันตกของเมือง โครงกระดูกอยู่ใน ท่านนอนหงายเหยียดยาว หันศีรษะไปทางทิศเหนือ ไม่พบโบราณวัตถุร่วม กับศพ เมื่อนำไปกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธี AMS ได้ค่าอายุอยู่ใน ช่วง พ.ศ. 941-1082 หรือราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 (สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา 2561: 4)

ในภาคกลาง บริเวณลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก พบหลักฐานการฝังศพใน สมัยทวารวดีที่ **แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณชั้บจำปา** ซึ่งเป็นเมืองโบราณ

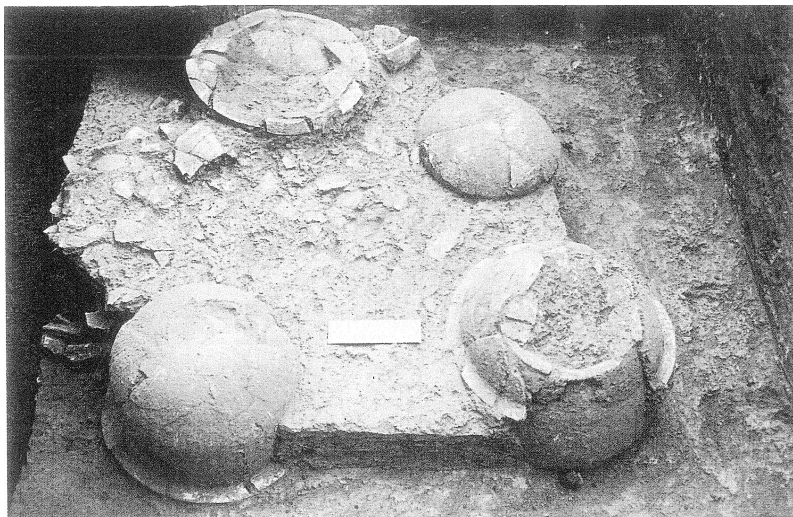
ในสมัยทวารวดีที่พบร่องรอยการอยู่อาศัยตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (กำหนดอายุได้ราว 2,500 ปีมาแล้ว-พุทธศตวรรษที่ 16) (สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี 2549: 453-454) จากการดำเนินงานทางโบราณคดีพบหลักฐานการฝังศพในยุคก่อนประวัติศาสตร์-หัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ โดยรูปแบบการฝังศพที่พบมีทั้งนอนเหยียดยาว นอนงอเข่า และการฝังศพที่สันนิษฐานว่าเป็นทารกในภาชนะดินเผา มีประเพณีการทុบภาชนะปูรองศพ และการฆ่าของอุทิศ จากนั้นมีการทิ้งร้างของพื้นที่ช่วงขณะจนกระทั่งกลุ่มคนในวัฒนธรรมทวารวดีเข้ามา (สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี 2549: 451)

จากการขุดค้นปี พ.ศ. 2549 ภายในเขตเมืองโบราณ บริเวณเนินดินโบราณสถานหมายเลข 2 พบการฝังศพโครงกระดูกมนุษย์โบราณ 1 โครง ในท่านอนหงายเหยียดยาว หันศีรษะไปทางทิศตะวันออก พบลูกปัดแก้วจำนวน 127 เม็ดบริเวณกระดูกสันหลังและด้านข้างลำตัว สันนิษฐานว่าเป็นเครื่องประดับของผู้ตาย นอกจากนี้ยังพบก้อนหินปูนวางไว้บนโครงกระดูก ซึ่งอาจแสดงถึงนัยทางพิธีกรรมบางประการ (สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี 2549: 267) กำหนดอายุเชิงเทียบจากค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ที่ได้จากตัวอย่างถ่านที่พบในชั้นดินเดียวกัน ได้ราว 1,000 ปีมาแล้ว หรือราวพุทธศตวรรษที่ 15 จัดอยู่ในสมัยทวารวดี (สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี 2549: 268)

ในภาคกลางตอนบน ภาคเหนือตอนล่าง บริเวณลุ่มแม่น้ำยม พบหลักฐานการฝังศพมนุษย์โบราณที่ **แหล่งโบราณคดีวัดชมชื่น** เป็นแหล่งโบราณคดีที่พบร่องรอยการอยู่อาศัยตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย-ยุคประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา จากการดำเนินงานทางโบราณคดีในปี พ.ศ. 2536-2548 พบหลักฐานการฝังศพมนุษย์โบราณกำหนดอายุอยู่ในยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์-ยุคประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 10-16) (กรมศิลปากร 2540: 116; นฤพล หวังธงชัยเจริญ 2549: 82) จำนวน 18 โครง จัดจำแนกรูปแบบการฝังศพได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่คือ กลุ่มนอนเหยียดยาว พบในลักษณะนอนตะแคงและนอนคว่ำ และกลุ่มนอนงอเข่าพบในลักษณะนอนตะแคงงอเข่า จัดเป็นลักษณะพิเศษที่พบในแหล่งโบราณคดี

แห่งนี้ ซึ่งมีความคล้ายคลึงกับการฝังศพที่พบในแหล่งโบราณคดีบริเวณข้างเคียงอย่างวัดเจ้าจันทร์ ส่วนทิศทางการหันศีรษะส่วนใหญ่หันในแกนทิศตะวันตก ช่วงอายุเมื่อตายพบทั้งวัยเด็กและผู้ใหญ่ นอกจากนี้ยังพบโบราณวัตถุร่วมกับศพในปริมาณน้อยมากหรือแทบไม่พบเลย นักวิชาการหลายท่านเสนอว่าอาจเป็นการแสดงถึงการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมพื้นถิ่นและวัฒนธรรมทางพุทธศาสนา หรืออาจเพราะปัจจัยด้านเศรษฐกิจ แสดงถึงความแตกต่างระหว่างกลุ่มชนชั้น (ประพิศ ชูศิริ 2540; สถาพร เทียงธรรม และ ธาดา สุทธิเนตร 2540)

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณลุ่มแม่น้ำชี พบหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดี จาก**แหล่งโบราณคดีเมืองฟ้าแดดสงยาง** ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีที่พบร่องรอยการอยู่อาศัยต่อเนื่องตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสมัยเหล็ก-ยุคประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 3-23) (ผาสุข อินทราวุธ 2544: 68) จากการดำเนินงานทางโบราณคดีพบหลักฐานการฝังศพตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็ก (พุทธศตวรรษที่ 3-7) สืบเนื่องจนถึง ยุคประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-16) (ผาสุข อินทราวุธ 2544: 34-35) สำหรับหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดีนั้น พบจำนวน 5 โครง จัดจำแนกออกเป็นกลุ่มนอนหงายเหยียดยาว และฝังศพครั้งที่ 2 ในภาชนะ

ภาพที่ 4 การฝังศพในภาชนะดินเผาสมัยทวารวดี หลุมขุดค้น FD.2 TP.1 แหล่งโบราณคดีเมืองฟ้าแดดสงยาง

(ที่มา: ผาสุข อินทรารุช, รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2544)

ก่อนจะพบการเผาศพแล้วนำอัฐิบรรจุลงตลับและนำไปฝังใกล้ศาสนสถานในสมัยวัฒนธรรมเขมรในไทย สำหรับที่แหล่งโบราณคดีฟ้าแดดสงยาง พบว่าการฝังศพในสมัยทวารวดีมีความแตกต่างจากแหล่งอื่นๆ ที่พบการฝังศพในสมัยเดียวกัน กล่าวคือ พบประเพณีในการปลงศพ เช่น การให้ของอุทิศเป็นภาชนะวางไว้บนลำตัว การทุบกะโหลกก่อนฝัง รวมถึงมีการพบโบราณวัตถุร่วมกับศพในลักษณะเป็นของอุทิศในปริมาณมาก นอกจากการฝังเหยียดยาวแล้วยังพบการฝังศพครั้งที่ 2 ในภาชนะพร้อมของอุทิศด้วยเช่นกัน ส่วนทิศทางการหันศีรษะมีความหลากหลาย ทิศที่พบมากที่สุดคือทิศตะวันตก

จากข้อมูลหลักฐานการฝังศพสมัยทวารวดีที่พบในแหล่งโบราณคดีต่างๆ ที่ได้นำเสนอไปข้างต้น สามารถสรุปได้ดังตารางที่ 2

ตารางที่ 2 สรุปรูปแบบการฝึกศพในสมัยทวารวดี

สมัยทวารวดี		แหล่ง โบราณคดี	รูปแบบการฝังศพในสมัยทวารวดี						ทิศทางการหันศีรษะ				การพบโบราณ วัตถุร่วมกับ ศพ	การเผาศพ		
ระยะ ย่อย	พุทธ ศตวรรษ		กลุ่ม นอน เหยียด ยาว	กลุ่ม นอน งอเข่า	कुटकु มิด หลัก กายวิภาค	ฝังศพ ครั้งที่ 1 ใน ภาชนะ	ฝังศพ ครั้งที่ 2 ใน ภาชนะ	ระบุ ไม่ได้	N	S	E	W		จำนวน	พุทธ ศตวรรษ	
1	11-14	บ้านคูเมือง	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	ไม่พบโบราณ วัตถุ	0	-	
		พงดึก	11	0	0	0	0	0	0	0	1	0	10	พบในปริมาณ น้อยและไม่พบ โบราณวัตถุ	1	11-16
		ฟ้าแดด สงยาง	3	0	0	0	0	1	1	1	1	0	2	พบในปริมาณ มาก	1	17-18
		วัดชุมขึ้น	12	3	0	0	0	0	3	0	0	3	12	พบในปริมาณ น้อยและไม่พบ โบราณวัตถุ	0	
รวม			27	3	0	1	1	4	2	2	3	24		2		
%			75	8	0	3	3	11	6.45	6.45	9.68	77.42				
2	15-16	เมืองโบราณ ชัยจำปาศักดิ์	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	พบในปริมาณ น้อย	0	-
		เมืองอุทอง	6	0	0	0	0	0	2	0	0	0	6	พบในปริมาณ น้อยและไม่พบ โบราณวัตถุ	0	-
		ดงแม่นาง เมือง	8	13	10	0	0	0	21	2	5	12	7	พบในปริมาณ น้อยและไม่พบ โบราณวัตถุ	1	15-17
รวม			15	13	10	0	0	23	2	5	13	13		1		
%			25	21	16	0	0	38	6.06	15.15	39.39	39.39				

รูปแบบการฝึกศพในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี

1) การจัดท่าทางศพ

จากหลักฐานการฝึกศพในสมัยทวารวดีที่พบจากแหล่งโบราณคดีที่ทำการศึกษาทั้งหมด มีกลุ่มตัวอย่างทั้งหมดจำนวน 97 ตัวอย่าง มี 27 โครง

ไม่สามารถทำการศึกษาได้ จึงเหลือกลุ่มตัวอย่างที่สามารถทำการการศึกษาได้จำนวน 70 ตัวอย่าง ซึ่งสามารถจัดจำแนกการจัดท่าทางศพได้เป็น 5 กลุ่มใหญ่ โดยกลุ่มนอนเหยียดยาว พบในปริมาณมากที่สุด จำนวน 42 ตัวอย่าง รองลงมาเป็นกลุ่มนอนงอเข่า จำนวน 16 ตัวอย่าง कुศकु้ผิดหลักกายวิภาค จำนวน 10 ตัวอย่าง และการฝังศพครั้งที่ 1 และ 2 ในภาชนะ อย่างละ 1 ตัวอย่าง ตามลำดับ

รูปแบบการจัดท่าทางศพในกลุ่มนอนเหยียดยาวนั้น เป็นรูปแบบทั่วไปที่พบในการจัดวางศพ โดยพบในหลายแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ต่อเนื่องไปจนถึงยุคประวัติศาสตร์ถึงสมัยอยุธยา ในสมัยทวารวดีพบลักษณะของการฝังเหยียดยาวในทุกช่วงวัยยกเว้นวัยทารก โดยพบตั้งแต่วัยเด็กถึงวัยผู้ใหญ่ทั้งเพศชายและหญิง ส่วนการจัดท่าทางในกลุ่มนอนงอเข่า นั้น ก็เป็นรูปแบบที่เคยพบในแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์มาแล้วเช่นกัน ดังเช่น สมัยก่อนหินใหม่ในวัฒนธรรมฮัวบินเนียน ที่แหล่งโบราณคดีถ้ำหมอบีเยว แหล่งโบราณคดีเพิงผาบ้านไร่ (สุรินทร์ ภูขจร 2534; รัศมี ชูทรงเดช และคณะ 2546) สมัยโลหะในแหล่งโบราณคดีซำป่า (วีรพันธุ์ มาลัยพันธุ์ 2516: 25) เป็นต้น และยังคงพบมาจนถึงสมัยทวารวดี โดยพบตั้งแต่วัยเด็กถึงวัยผู้ใหญ่ ทั้งเพศชายและหญิง

ส่วนการฝังศพครั้งที่ 1 ในภาชนะ เป็นลักษณะของการปลงศพที่มักพบในช่วงวัยทารก โดยพบในแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ตั้งแต่สมัยหินใหม่ลงมา สำหรับการฝังศพในลักษณะนี้ที่พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมืองนั้น ยังไม่สามารถใช้เป็นตัวแทนรูปแบบการปลงศพสำหรับทารกในสมัยทวารวดีได้ เนื่องจากพบตัวอย่างในปริมาณน้อยมากเพียง 1 ตัวอย่าง จากแหล่งโบราณคดีเดียว อีกทั้งเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับรูปแบบการปลงศพทารกในยุคก่อนหน้าคือยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ ที่เนินพลับปลา แหล่งโบราณคดีเมืองอุทอง พบว่ามีการฝังศพทารกในลักษณะนอนเหยียดยาว มิใช่การฝังศพในภาชนะ แสดงให้เห็นว่ามีรูปแบบของการฝังศพทารกในลักษณะนอนเหยียดยาวมาก่อนแล้วในพื้นที่ที่ต่อมาเจริญเป็น

ศูนย์กลางวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งอาจมีความเป็นไปได้ว่าลักษณะธรรมเนียม เช่นนี้อาจส่งต่อมาถึงสมัยทวารวดีด้วยเช่นกัน ดังนั้นแม้จะพบหลักฐานการ ผังศพทารกในภาชนะในสมัยทวารวดี แต่ก็ยังมีความเป็นไปได้ว่าอาจมีรูปแบบการปลงศพทารกในแบบอื่นอีก เช่น ผังเหยียดยาว ในประเด็นนี้จึงควรมีการศึกษาเพิ่มเติมในอนาคต

สำหรับการผังศพครั้งที่ 2 ในภาชนะในสมัยทวารวดี พบเฉพาะที่ แหล่งโบราณคดีเมืองฟ้าแดดสงยาง ซึ่งการผังศพในลักษณะนี้เป็นรูปแบบ เด่นของวัฒนธรรมการผังศพบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ในสมัยโลหะ ฝาศูข อิน ทราวุธ ได้อธิบายว่าสาเหตุที่ยังคงพบการผังศพครั้งที่ 2 ในสมัยทวารวดีที่ แหล่งโบราณคดีนี้เพราะเป็นการสืบเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่แม้ จะนับถือพุทธศาสนาแล้วแต่ผู้คนยังคงยึดการปลงศพแบบฝังและมีประเพณี การปลงศพ การให้ของอุทิศ สืบเนื่องจากสมัยก่อนหน้า ก่อนจะเปลี่ยน เป็นการเผาศพเมื่อเข้าสู่สมัยวัฒนธรรมเขมรในประเทศไทยในช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 17-18 (ฝาศูข อินทราวุธ 2544: 67) อย่างไรก็ตาม แหล่งโบราณคดี เมืองฟ้าแดดสงยางถือเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของวัฒนธรรมการปลงศพสมัย ทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ที่ชัดเจนว่าการผัง ศพยังคงเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบทอดจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งต่าง จากการผังศพสมัยทวารวดีในภาคกลาง

ในภาพรวม เมื่อเปรียบเทียบกับยุคก่อนประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่า รูปแบบการจัดท่าทางศพที่พบในการผังศพสมัยทวารวดีนั้นยังไม่มีรูปแบบ ที่แตกต่างไปจากที่พบในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ปัจจัยในการกำหนดรูปแบบ การจัดท่าทางศพอาจขึ้นอยู่กับปัจจัยของแต่ละชุมชน เช่น ข้อจำกัดใน ด้านพื้นที่ ความนิยม คติความเชื่อ หรือปัจจัยอื่นๆ

2) เพศและอายุเมื่อตาย

เมื่อพิจารณารูปแบบการผังศพพร้อมกับเพศและอายุเมื่อตาย จาก ตัวอย่างที่สามารถศึกษาได้ทั้งรูปแบบการผังศพ เพศ และอายุเมื่อตาย จำนวน 32 ตัวอย่างจากทั้งหมด 70 ตัวอย่าง (ตารางที่ 3)

ตารางที่ 3 จำนวนตัวอย่างที่สามารถระบุเพศและอายุเมื่อตายได้ในแต่ละรูปแบบการฝังศพ

รูปแบบการฝังศพ	ทารก (โครง)	เด็ก-วัยรุ่น (โครง)	ผู้ใหญ่เพศชาย (โครง)	ผู้ใหญ่เพศหญิง (โครง)	ผู้ใหญ่ระบุเพศไม่ได้ (โครง)
กลุ่มนอนหงายเหยียดยาว	0	7	3	5	7
กลุ่มนอนอูเ่า	0	3	1	1	4
ฝังศพครั้งที่ 1 ในภาชนะ	1	0	0	0	0

พบว่าในแต่ละช่วงวัยมีความหลากหลายในด้านรูปแบบการฝังศพ ยกเว้นวัยทารก ที่ดูจะมีความสัมพันธ์กับรูปแบบการฝังศพครั้งที่ 1 ในภาชนะ แต่เนื่องด้วยปริมาณตัวอย่างมีปริมาณน้อยมากดังที่ได้กล่าวไปเบื้องต้น จึงยังไม่อาจสรุปได้แน่ชัด ในภาพรวมรูปแบบการฝังศพกับเพศและช่วงวัย ยกเว้นวัยทารก มีความเป็นอิสระต่อกัน ส่วนโบราณวัตถุพบว่าในภาพรวมทุกช่วงวัย ทั้งเพศหญิงและชายถูกปฏิบัติในลักษณะเดียวกัน คือมีทั้งที่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพและไม่พบโบราณวัตถุ (ตารางที่ 4) อาจกล่าวได้ว่าการพบโบราณวัตถุร่วมกับศพหรือไม่พบนั้น มีความเป็นอิสระจากเพศและอายุเมื่อตาย

ตารางที่ 4 จำนวนตัวอย่างที่พบและไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพในแต่ละช่วงวัย

เพศและอายุเมื่อตาย	โบราณวัตถุที่พบร่วมกับศพ	
	พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ	ไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ
ทารก	0	1
เด็ก-วัยรุ่น	1	8
ผู้ใหญ่เพศชาย	2	2

เพศและอายุเมื่อตาย	โบราณวัตถุที่พบร่วมกับศพ	
	พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ	ไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ
ผู้ใหญ่เพศหญิง	2	3
ผู้ใหญ่ระบุเพศไม่ได้	6	7
รวม	11 โครง	21 โครง

3) ทิศทางการหันศีรษะ

จากการศึกษาตัวอย่างทั้งหมดที่สามารถทำการศึกษาทิศทางการหันศีรษะได้จำนวน 64 โครง พบว่า ทิศตะวันตก เป็นทิศที่พบความถี่ในการหันศีรษะมากที่สุด รองลงมาเป็น ทิศตะวันออก ทิศใต้ และทิศเหนือตามลำดับ (ดูในตารางที่ 2) เมื่อพิจารณาร่วมกับรูปแบบการฝังศพพบว่า ไม่มีแบบแผนตายตัวในการกำหนดรูปแบบการฝังศพกับทิศทางการหันศีรษะ แม้ว่าในภาพรวม ‘ทิศตะวันตก’ จะเป็นทิศที่พบความถี่ในการหันศีรษะมากที่สุด แต่ภายในแต่ละชุมชนเองก็อาจมีปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดทิศทางที่ต่างกัน เช่น ความนิยม ปัจจัยด้านพื้นที่ ข้อจำกัดต่างๆ คติความเชื่อทางศาสนา หรือการสืบทอดธรรมเนียมจากยุคก่อนหน้า เช่น แหล่งโบราณคดีวัดชมชื่น ที่พบว่ารูปแบบการฝังศพและการหันศีรษะ เป็นธรรมเนียมที่สืบเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์จากแหล่งโบราณคดีใกล้เคียง เป็นต้น หรือแหล่งโบราณคดีตึงแมนางเมือง ที่สันนิษฐานว่าการจัดทำทางศพและทิศการหันศีรษะที่หลากหลาย อาจเนื่องมาจากปัจจัยด้านความเชื่อของชุมชนหรือข้อจำกัดในขณะนั้น เช่น อาจเกิดการตายจำนวนมากในช่วงเวลาเดียว ทำให้ต้องรีบจัดการศพ (พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม 2552: 107)

4) โบราณวัตถุร่วมกับศพ

จากตัวอย่างที่สามารถทำการศึกษาได้ทั้งหมด 70 โครง พบโบราณวัตถุร่วมกับศพจำนวน 22 โครง คิดเป็น 31% อีก 48 โครงไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ คิดเป็น 69%

เป็นที่น่าสังเกตว่าอัตราส่วนการไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ พบมากกว่าการพบโบราณวัตถุร่วมกับศพอย่างชัดเจน เพื่อพิจารณารายละเอียดจะพบว่า มีเฉพาะจากแหล่งโบราณคดีเมืองฟ้าแดดสงยาง ที่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพในปริมาณมาก และเป็นไปในลักษณะของการให้ของอุทิศ เครื่องเช่น มีประเพณีในการฝังศพ ดังที่มักพบในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของการฝังศพของชุมชนทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ธรรมเนียมปฏิบัติในการปลงศพยังคงต่อเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ ขณะที่แหล่งอื่นๆ ในกรณีพบโบราณวัตถุ พบว่าวัตถุนั้นมีลักษณะเป็นของใช้ส่วนตัวของผู้ตาย เช่น เครื่องประดับที่ผู้ตายสวมใส่อยู่ ไม่ได้เป็นวัตถุในลักษณะที่ถูกอุทิศให้แก่ผู้ตาย เช่น การให้ภาชนะดินเผาเป็นเครื่องอุทิศในหลุมฝังศพ ดังนั้นในการศึกษานี้จึงใช้คำว่า ‘โบราณวัตถุร่วมกับศพ’ แทนคำว่า ของอุทิศ นอกจากนี้ยังไม่พบประเพณีต่างๆ ในการฝังศพเหมือนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ เช่น การโรยดินเทศ การฆ่าของอุทิศ การทูลภาชนะบรรจุศพ แต่พบว่าในบางแหล่งโบราณคดีนั้นมีการฝังศพในตำแหน่งพื้นที่ใกล้เคียงกับศาสนสถาน

การไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพหรือพบในปริมาณที่น้อยมากนั้น มีนักวิชาการให้คำอธิบายในหลายแง่มุม เช่น อิทธิพลจากการรับวัฒนธรรมอินเดีย ทำให้เกิดการผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นถิ่น หรือในแง่ปัจจัยภายในของแต่ละชุมชน เช่น เศรษฐกิจ (ประพิศ ชูศิริ 2540; Clarke 2012, 2014) หรือระบบความเชื่อพื้นถิ่นเกี่ยวกับความตาย เช่น การตายผิดธรรมชาติ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในภาพรวมอาจกล่าวได้ว่า ‘การไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพ’ เป็นธรรมเนียมปฏิบัติหลักในพิธีกรรมการฝังศพสมัยทวารวดี

การฝังศพสมัยทวารวดี กับบริบทเชิงพื้นที่

ในบางแหล่งโบราณคดี เช่น แหล่งโบราณคดีพงตึก ดงแม่นางเมือง พบว่าตำแหน่งที่พบการฝังศพอยู่ร่วมหรือใกล้กับศาสนสถานอย่างเด่นชัด ความสัมพันธ์ระหว่างการฝังศพกับศาสนสถานในบริบทเชิงพื้นที่ ได้มีนัก

วิชาการเสนอไว้ใน 2 ประการ ประการแรก เป็นการใช้พื้นที่ที่เคยเป็นสุสานในฐานะเป็นพื้นที่ทางความเชื่อในการสร้างศาสนสถานอย่างสมบูรณ์ในบริเวณนั้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ระลึกถึงผู้ตาย ซึ่งพบตัวอย่างมาแล้วในประเทศอินเดีย (Moore 2007: 241) ประการที่สอง หลักฐานการฝังศพร่วมสมัยศาสนสถานอาจแสดงถึงคติความเชื่อบางประการ เช่น การสังเวยมนุษย์ ซึ่งพบตัวอย่างในหลายพื้นที่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ที่สลูป KKG14 ในวัฒนธรรมปยู (Stargardt 1990; Clarke 2012) สำหรับที่แหล่งโบราณคดีพงตึกนั้น เวสลีย์ คลาร์ก ตั้งข้อสังเกตว่าตำแหน่งหลุมฝังศพที่พบร่วมกับสลูปมีลักษณะค่อนข้างเป็นแบบแผน แต่เนื่องจากยังขาดผลการวิเคราะห์ทางกายภาพทำให้ไม่อาจสันนิษฐานได้ว่า หลักฐานที่พบมีความสัมพันธ์กับการสังเวยมนุษย์หรือไม่ (Clarke 2012: 195) หากอ้างอิงจากคัมภีร์โลกบัญญัติ คัมภีร์ทางพุทธศาสนา พบเพียงการกล่าวถึงการสร้างหุ้ณพยนต์ขึ้นเพื่อปกป้องรักษาห้องกรุใต้สลูปเท่านั้น (จิราวรรณ แสงเพชร 2552: 37)

สำหรับแหล่งโบราณคดีเมืองอุ้มทอง แม้ว่าตำแหน่งที่พบการฝังศพจะไม่ไกลจากโบราณสถานหมายเลข 14 และซากเจดีย์ที่พบจากการสำรวจ แต่ยังไม่พบหลักฐานที่แน่ชัดที่ยืนยันบริบทเชิงพื้นที่ระหว่างหลุมฝังศพกับโบราณสถาน อภิรัฐ เจะเหล่า (2553) ได้สันนิษฐานว่าบริเวณคันดินด้านตะวันตกของเมืองที่เป็นตำแหน่งพื้นที่ที่พบการฝังศพ น่าจะเป็นตำแหน่งที่ตั้งของสุสานชุมชน เนื่องจากพบการฝังศพหลายโครงในช่วงเวลาเดียวกัน ดังนั้นสำหรับแหล่งโบราณคดีเมืองอุ้มทอง ในเชิงพื้นที่อาจมีการจัดสรรบริเวณคันดินด้านนอกเมืองเป็นที่เฉพาะสำหรับการฝังศพ เพื่อเป็นสุสานเฉพาะสำหรับกลุ่มชนที่ยังคงเลือกฝังศพอยู่

อย่างไรก็ตาม การพบหลักฐานการฝังศพในพื้นที่ใกล้เคียงกับศาสนสถาน แม้ว่าจะยังไม่สามารถอธิบายได้แน่ชัดในความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ แต่หากว่ามีความสัมพันธ์กันจริงในเชิงความเชื่อ ก็ถือได้ว่าเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงพิธีกรรมการฝังศพรูปแบบหนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยทวารวดี

ส่วนแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ที่ไม่ได้มีบริบทเชิงพื้นที่ใกล้เคียงกับศาสน

สถาน เช่น เมืองฟ้าแดดสงยาง พบตำแหน่งการฝังศพสมัยทวารวดีที่ยังคงใช้พื้นที่เดียวกับที่พบการฝังศพยุคก่อนประวัติศาสตร์ (บริเวณโนนเมืองเก่า) ส่วนแหล่งโบราณคดีอื่นๆ เช่น ชับจำปา บ้านคูเมือง แม้จะพบภายในเมืองโบราณ แต่ยังไม่สามารถระบุถึงความสำคัญเชิงพื้นที่ของตำแหน่งที่พบหลุมฝังศพได้ว่าเป็นพื้นที่ที่เป็นสุสานชุมชนหรือไม่ เนื่องจากยังพบปริมาณตัวอย่างค่อนข้างน้อย ต่างจากแหล่งโบราณคดีวัดขมิ้นที่พบว่าตำแหน่งที่พบหลุมศพนั้นอยู่ในพื้นที่ที่เป็นสุสานของชุมชน (กรมศิลปากร 2540: 81)

การฝังศพสมัยทวารวดี กับบริบทของช่วงเวลา

จากการศึกษาที่ผ่านมาการพบหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดี มักถูกอธิบายว่าเป็นการสืบทอดธรรมเนียมปฏิบัติจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ จึงยังคงฝังศพอยู่แม้ว่าจะรับอิทธิพลทางพุทธศาสนาแล้วก็ตาม ก่อนจะค่อยๆ เปลี่ยนรูปแบบการปลงศพเป็นการเผาศพตามธรรมเนียมปฏิบัติทางพุทธศาสนาในภายหลัง (ผาสุข อินทราวุธ 2544; อภิรัฐ เจะเหล้า 2553; สันต์ ไทยานนท์ 2554) ทั้งนี้เมื่อพิจารณาแหล่งโบราณคดีในระยะย่อยที่ 2 ซึ่งจัดอยู่ในสมัยทวารวดีตอนปลาย จะเห็นได้ว่าช่องว่างระหว่างช่วงเวลายุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ถึงสมัยทวารวดีตอนปลายนั้นค่อนข้างกว้าง และวัฒนธรรมทวารวดีในช่วงนี้ถือได้ว่ารับวัฒนธรรมอินเดียอย่างสมบูรณ์แล้ว ดังนั้นผู้เขียนจึงมองว่าการพบหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนปลาย น่าจะไม่ใช่การสืบทอดธรรมเนียมการฝังศพที่ต่อเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ แต่อาจมีปัจจัยบางอย่างทำให้ยังคงฝังศพอยู่ นอกจากนี้ในบางแหล่งยังพบการเผาศพควบคู่ด้วยในช่วงเวลาเดียวกัน จึงเป็นที่น่าสังเกตว่าอาจมีปัจจัยบางประการที่ทำให้เกิดการเลือกรูปแบบการปลงศพขึ้น ซึ่งอาจสัมพันธ์กับความเชื่อพื้นถิ่นเกี่ยวกับความตาย เช่น ตายผิดธรรมชาติ ธรรมเนียมปฏิบัติเฉพาะของแต่ละชุมชน หรือการเริ่มรับวัฒนธรรมอื่นเข้ามาในชุมชน เช่น วัฒนธรรมเขมร ที่มีธรรมเนียมการ

ปลงศพด้วยการเผา ทำให้เกิดรูปแบบผสมผสานของพิธีกรรมการปลงศพ ทำให้พบทั้งการฝังศพและเผาศพ ดังที่พบตัวอย่างมาก่อนแล้วในบางชุมชนที่อยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านวัฒนธรรมจากยุคหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์เข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ เช่น แหล่งโบราณคดีชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี (ประพิศ พงศ์มาศ 2542: 86,88)

จากการศึกษาสามารถแบ่งช่วงเวลาการฝังศพสมัยทวารวดีได้เป็น 2 ระยะย่อยดังนี้

1) ระยะย่อยที่ 1: (พุทธศตวรรษที่ 11-14) ในระยะนี้พบรูปแบบการฝังศพเป็น 4 รูปแบบคือ กลุ่มนอนเหยียดยาว กลุ่มนอนงอเข่า การฝังศพครั้งที่ 1 ในภาชนะ และการฝังศพครั้งที่ 2 ในภาชนะ

2) ระยะย่อยที่ 2: (พุทธศตวรรษที่ 15-16) ในระยะนี้พบรูปแบบการฝังศพเป็น 3 รูปแบบคือ กลุ่มนอนเหยียดยาว กลุ่มนอนงอเข่า และकुक्षिฝังหลักกายวิภาค ไม่พบการฝังศพครั้งที่ 1 และ 2 ในภาชนะ นอกจากนี้ยังพบการปลงศพในอีกรูปแบบรวมกับการฝังศพด้วยคือ การเผาศพบรรจุอัฐิลงในเต้าก่อนนำไปฝัง

สรุป

การฝังศพในวัฒนธรรมสมัยทวารวดีสามารถแบ่งช่วงระยะเวลาที่ทำการศึกษาออกเป็น 2 ช่วงระยะ คือ 1) สมัยทวารวดีตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 11-14) และ 2) สมัยทวารวดีตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 15-16) ในแต่ละระยะมีความหลากหลายในเรื่องรูปแบบ โดยรูปแบบหลักที่ยังคงพบในทั้งสองระยะคือ กลุ่มนอนเหยียดยาว และกลุ่มนอนงอเข่า รูปแบบการฝังศพมีความเป็นอิสระจากคุณลักษณะย่อย เช่น เพศ อายุเมื่อตาย โบราณวัตถุที่พบร่วมกับศพ และทิศทางการหันศีรษะ

เมื่อเปรียบเทียบกับรูปแบบการฝังศพในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ในภาพรวมพบว่าไม่มีความแตกต่างในเรื่องรูปแบบการฝังศพ แต่มีความแตกต่างในเรื่องประเพณี และการให้ของอุทิศ โดยในสมัยทวารวดีไม่พบ

ประเพณีการฝังศพที่มักพบในยุคก่อนประวัติศาสตร์ เช่น การโรยดินเทศ การทูลภาชนะบรรจุศพ และไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพในลักษณะที่เป็นของอุทิศ ซึ่งการไม่พบโบราณวัตถุร่วมกับศพนั้นเป็นธรรมเนียมปฏิบัติหลักในวัฒนธรรมสมัยทวารวดี นอกจากนี้ยังพบว่าในบางแหล่งโบราณคดีนั้น ตำแหน่งที่พบการฝังศพอาจมีความสัมพันธ์กับศาสนสถาน อย่างไรก็ตาม ในสมัยทวารวดีตอนปลายพบการปลงศพด้วยการเผา ร่วมกับการฝังศพด้วย จึงอาจมีปัจจัยอื่นที่ทำให้เกิดการเลือกรูปแบบการปลงศพขึ้น ซึ่งเป็นประเด็นที่ควรศึกษาเพิ่มเติมในอนาคต

ข้อเสนอแนะ

- 1) ในหลายแหล่งโบราณคดีที่ทำการศึกษา ยังไม่มีการกำหนดอายุด้วยค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ ทำให้ค่าอายุการฝังศพนั้นอยู่ในช่วงกว้างและยังไม่มีค่าอายุที่แน่นอน
- 2) ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเป็นเพียงการรวบรวมข้อมูลจากแหล่งโบราณคดีที่พบหลักฐานการฝังศพในสมัยทวารวดี ซึ่งยังพบหลักฐานในปริมาณน้อย ในอนาคตจึงควรเพิ่มเติมตัวอย่างแหล่งในการศึกษา เพื่อให้ได้ผลการศึกษาที่ครอบคลุมยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กรมศิลปากร, 2540. **วัดชมชื่น**. กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กรมศิลปากร.
- เกษินี ไชยไตรส, 2515. “วัฒนธรรมสมัยใหม่ที่บ้านเก่า.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)* คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จารึก วิไลแก้ว, 2534. **โบราณคดีเมืองอู่ตะเภา**. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- จิรวรรณ แสงเพ็ชร, 2552. “ระบบการจัดและประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุในประเทศไทย.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์)* ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชิน อยู่ดี, 2559. “รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีที่บ้านดอนตาเพชร หมู่ที่ 6 ต.พนมทวน อ.พนมทวน จ.กาญจนบุรี พ.ศ. 2518-2519.” ใน *ภาควิชาโบราณคดี (บรรณาธิการ), ASEAN archaeologies in the 21st century: The first international symposium in honor of professor Chin You-Di* (หน้า 96-114). กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด เรือนแก้วการพิมพ์.
- เซเดส, ยอร์ช, 2507. **ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ที่พงศิกและความสำคัญต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย ศิลปะไทยสมัยสุโขทัย ราชธานีรุ่นแรกของไทย**. กรุงเทพฯ: ศุรสภา.
- นฤพล หวังธงชัยเจริญ, 2549. **รายงานเบื้องต้น: การขุดค้น-ขุดแต่งทางโบราณคดีโครงการปรับปรุงอาคารหลุมขุดค้นวัดชมชื่น อุทยานประวัติศาสตร์ศรีสขณาฬาย จังหวัดสุโขทัย ประจำปีงบประมาณ 2548**. สุโขทัย: นอร์ทเทิร์นชั่น (1935) จำกัด.
- ประพิศ ชูศิริ, 2540. “ผลการวิเคราะห์โครงกระดูกมนุษย์หลุมขุดค้นวัดชมชื่น.” ใน *ธาดา สุทธิเนตร และคณะ (บรรณาธิการ), วัดชมชื่น* (หน้า 91-128). กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กรมศิลปากร.
- ประพิศ พงศ์มาศ, 2542. “หม้อกระดุก: พิธีกรรมผสมผสานระหว่างยุค.” *ศิลปากร* 42(4): 78-88.
- ผาสุข อินทรารูธ, 2527. “ผลการขุดค้นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่จังหวัดสิงห์บุรีและนครปฐม.” *เมืองโบราณ* 10 (4): 28-42.
- _____, 2542. **ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย.
- _____, 2544. **รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง**. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____, 2551. **ทวารวดีธรรมจักร**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พิมพ์ชนก พงษ์เกษตรกรรม, 2552. “พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณดงแม่นางเมือง อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523. การขุดค้นและการศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนโบราณที่บ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

รัศมี ชูทรงเดช และคณะ, 2546. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการโบราณคดีบนพื้นที่สูงในอำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน ระยะที่ 2 เล่มที่ 4: การขุดค้นแหล่งโบราณคดีเพิงผาบ้านไร่. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

วสันต์ เทพสุริยานนท์, 2545. “รายงานผลการขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านนาลาว ตำบลอุ้มทอง อำเภอกู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี พ.ศ. 2544.” ใน เขมชาติ เทพไชย (บรรณาธิการ), โบราณคดีเมืองอุ้มทอง (หน้า 127-150). นนทบุรี: สหมิตรพรินต์.

วัฒนา สุภวัน, 2529. “การศึกษาโครงกระดูกที่ได้จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดี ทับหลวง คู้งซีเหล็ก อำเภอกู่ทอง ชัยจำปาและโคกพนมดี.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วีรพันธุ์ มาลัยพันธุ์, 2516. “ชัยจำปา.” ใน ดำรงราชานุภาพ: โบราณคดีนิทรรศการ (หน้า 20-26). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ.

สถาพร เทียงธรรม และธาดา สุทธิเนตร, 2540. “การขุดค้นทางโบราณคดีและการขุดแต่งพื้นที่รอบโบราณสถานวัดชมชื่น.” ใน ธาดา สุทธิเนตร และคณะ (บรรณาธิการ), วัดชมชื่น (หน้า 37-81). กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กรมศิลปากร.

สฤณีวงศ์ ขุนทรง, 2559. เมืองโบราณอุ้มทอง ผลการขุดค้นทางโบราณคดีที่เนินพลับพลายปี 2558. กรุงเทพฯ: เปเปอร์เมท.

สันต์ ไทยานนท์, 2554. “การศึกษาลำดับพัฒนาการวัฒนธรรมทางโบราณคดีเมืองอุ้มทอง.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา, 2561. รายงานผลการดำเนินงานจ้างเหมาวิเคราะห์โบราณวัตถุจากการขุดค้นทางโบราณคดีด้วยวิธีวิทยาศาสตร์ แหล่งโบราณคดีบ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี. ม.ป.ท.

สำนักศิลปากรที่ 4 ลพบุรี, 2549. รายงานเบื้องต้นการขุดค้น-ขุดแต่งทางโบราณคดีโบราณสถานในเมืองชัยจำปา ตำบลชัยจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี. ม.ป.ท.

_____, 2552. รายงานการศึกษาทางด้านโบราณคดี แหล่งโบราณคดีดงแม่นางเมือง(DMN'09:M.1) ตำบลเจริญผล อำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ (กรณีศึกษาเฉพาะเนินดินนอกเมืองโบราณดงแม่นางเมือง ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สุกัญญา เบาเนต, 2553. โบราณคดีในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้. อุบลราชธานี: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิริธรรมออฟเซต.

- สุรพล นาคะพินธุ, 2550. รากเหง้าบรรพชนคนไทย พัฒนาการทางวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุรินทร์ ภูจักร, 2534. รายงานเบื้องต้นการขุดค้นที่ถ้ำหมอเขียว จังหวัดกระบี่ ถ้ำชาโก จังหวัดตรังและการศึกษาชาติพันธุ์วิทยาทางโบราณคดี ชนกลุ่มน้อยเผ่าชาโก จังหวัดตรัง. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยวัฒนธรรมโหบินเนียนในประเทศไทย.
- สุริยา สุดสวาท, 2561. “ชุมชนก่อนเมืองโบราณศรีเทพ: หลักฐานและความรู้เพิ่มเติม.” ศิลปการ 61 (2):48-59.
- อภิรัฐ เจะเหล้า, 2553. “รายงานเบื้องต้นการขุดกู้โครงกระดูกบริเวณคูเมืองโบราณอู่ทอง.” สุพรรณบุรี: สำนักศิลปากรที่ 2. เอกสารอัดสำเนา.
- อิสราวรรณ อยู่ป้อม, 2556. “รูปแบบการฝังศพที่แหล่งโบราณคดีหนองราชวัตร.” ใน สุภมาศ ดวงสกุล (บรรณาธิการ), **รวมบทความประกอบการสัมมนาเรื่องโบราณคดีของสังคมเกษตรกรรมจากบ้านเก่าถึงหนองราชวัตร** (หน้า 225-330). ปราจีนบุรี: อรุณการเจริญกิจ.

ภาษาต่างประเทศ

- Clarke W., 2012. “Return to P’ong Tuk: Preliminary reconnaissance of a seminal Dvaravati site in west-central Thailand.” Master’s dissertation. Center for International Studies, Ohio University.
- _____, 2014. “The Skeletons of Phong Tuek: Human remains in Dvaravati ritual contexts.” In **Before Siam essays in art and archaeology** (pp.310-329). Bangkok: River Books and The Siam Society.
- Higham C. & Bannanurag R., 1990. **The excavation of Khok -Phanom Di : Prehistoric site in central Thailand**. London: Society of Antiquaries of London.
- Moore E., 2007. **Early Landscapes of Myanmar**. Bangkok: River Books.
- Quaritch Wales H.G., 1936. “Further excavations at P’ong Tük (Siam).” **Indian Art and Letters** 10: 42–48.
- Stargardt J., 1990. **The ancient Pyu of Burma 1: Early Pyu cities in a man-made landscape**. Cambridge: PACSEA, Cambridge in association with the Institute of Southeast Asian Studies, Singapore.
- The Fine Arts Department, Thailand, 2010. **The origin of the civilization of Angkor: The excavation of Ban Non Wat. The neolithic occupation**. Bangkok: The Fine Arts Department.
- _____, 2012a. **The origin of the civilization of Angkor: The excavation of Ban Non Wat. The Bronze Age**. Bangkok: The Fine Arts Department.
- _____, 2012b. **The origin of the civilization of Angkor: The excavation of Ban Non Wat. The Iron Age, summary and conclusions**. Bangkok: The Fine Arts Department.

White J.C., 1982. **Ban Chiang: Discovery of a lost Bronze Age**. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Yamamoto T., 1979. “East Asian historical sources for Dvaravati studies.” **Proceeding Seventh IAHA Conference** vol.II: 1150-1197.